

ВИЗНАЧЕННЯ КРИТЕРІЇВ ТА ПОКАЗНИКІВ РОЗВИТКУ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ

DETERMINATION OF CRITERIA AND INDICATORS OF PHYSICAL CULTURE DEVELOPMENT OF FUTURE BORDER OFFICERS

Стаття присвячена визначенню критеріїв та показників розвитку фізичної культури майбутніх офіцерів-прикордонників.

Процес виокремлення критеріїв і показників здійснювався у два етапи: спершу було проведено аналіз наявних підходів до трактування сутності критеріїв і показників розвитку педагогічних явищ; після цього – безпосереднє виокремлення показників рівня розвитку фізичної культури майбутніх офіцерів-прикордонників.

Оскільки фізична культура майбутніх офіцерів-прикордонників розглядається як складова їх професійної культури, яка також містить інші види культур, зверталась увага на праці вчених, у яких досліджувалось визначення критеріїв розвитку чи сформованості інших видів професійної культури та загальної культури особистості військовослужбовців.

З урахуванням виокремлення у структурі фізичної культури майбутніх офіцерів-прикордонників мотиваційно-ціннісного, когнітивного, діяльнісного та професійно-особистісного компонентів, відповідно до них визначалися критерії, які ототожнювались з структурними компонентами фізичної культури майбутніх офіцерів-прикордонників. Визначено та обґрунтовано критерії, що у сукупності характеризують розвиток фізичної культури курсантів: мотиваційно-ціннісний (показники: усвідомлення соціальної значущості фізичної культури, її ролі і місця в професійній діяльності; прийняття цінностей фізичної культури та цінностей прикордонної служби; мотивація до розвитку фізичної культури), когнітивний (показники: обізнаність щодо сутності фізичної культури та специфіки її вияву в майбутній професійній діяльності; обізнаність щодо форм і способів розвитку фізичної культури збереження в освітньому середовищі вищого військового навчального закладу; об'єктивність оцінки рівня розвитку фізичної культури), діяльнісний (показники: здатність застосовувати набутий фізичний потенціал у виконанні професійних завдань; здатність аналізувати стан фізичних навантажень, приймати самостійні рішення; здатність організовувати повсякденну діяльність з урахуванням вимог збереження та зміцнення здоров'я) та професійно-особистісний (показники: здатність застосовувати набутий фізичний потенціал у виконанні професійних завдань; відповідальне ставлення до професійної діяльності та власного здоров'я; здатність до фізичного самовдосконалення).

Ключові слова: критерії та показники розвитку, розвиток фізичної культури, май-

бутні офіцери-прикордонники, діагностика розвитку фізичної культури.

The article is devoted to determining the criteria and indicators of the development of physical culture of future border guard officers.

The process of identifying criteria and indicators was carried out in two stages: first, an analysis of existing approaches to interpreting the essence of criteria and indicators of the development of pedagogical phenomena was conducted; after that, indicators of the level of development of physical culture of future border guard officers were directly identified.

Since the physical culture of future border guard officers is considered as a component of their professional culture, which also includes other types of culture, attention was drawn to the works of scientists who studied the definition of criteria for the development or formation of other types of professional culture and the general culture of the personality of military personnel.

Taking into account the identification of motivational-value, cognitive, activity and professional-personal components in the structure of the physical culture of future border guard officers, criteria were determined in accordance with them, which were identified with the structural components of the physical culture of future border guard officers.

The criteria that collectively characterize the development of cadets' physical culture have been identified and substantiated: motivational and value (indicators: awareness of the social significance of physical culture, its role and place in professional activity; acceptance of the values of physical culture and the values of the border service; motivation for the development of physical culture); cognitive (indicators: awareness of the essence of physical culture and the specifics of its manifestation in future professional activity; awareness of the forms and methods of developing physical culture of preservation in the educational environment of a higher military educational institution; objectivity of assessing the level of development of physical culture); activity (indicators: the ability to apply the acquired physical potential in performing professional tasks; the ability to analyze the state of physical activity, make independent decisions; the ability to organize daily activities taking into account the requirements of preserving and strengthening health) and professional-personal (indicators: ability to apply acquired physical potential in performing professional tasks; responsible attitude towards professional activities and one's own health; ability for physical self-improvement).

Key words: development criteria and indicators, development of physical culture, future border guard officers, diagnostics of physical culture development.

УДК 37.03:356:303. 351

DOI <https://doi.org/10.32782/ip/85.2.20>

Рефель В.І.,

ст. викладач кафедри фізичного виховання і спорту
Національної академії Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Як відомо, кожне педагогічне явище має як кількісні, так і якісні характеристики. Для оцінювання результативності педагогічного впливу на розвиток

фізичної культури майбутніх офіцерів-прикордонників, потрібно скористатися засобами діагностики розвитку цієї якості. Необхідність у розробленні таких засобів зумовлена: по-перше, потребою

своєчасно встановити рівень розвитку фізичної культури у майбутніх офіцерів-прикордонників, що має бути виражено через чіткі показники та оцінки; по-друге, необхідністю коригування як зовнішніх впливів (з боку науково-педагогічного складу), так і внутрішніх (з боку самих курсантів) на розвиток цієї властивості [1].

Науковці [1–3] вважають, що питання визначення критеріїв та їх якісних і кількісних характеристик є ключовим у дослідженні педагогічних проблем. Критерієм розвитку культури особистості є не лише обізнаність щодо законів та правил поведінки, а особливості конкретних дій згідно з усталеними вимогами в конкретних ситуаціях. Як в педагогічній науці загалом, такі в нашому дослідженні проблема виміру та оцінювання розвитку фізичної культури майбутнього офіцера-прикордонника є пріоритетною.

Тому наступне завдання дослідження передбачало визначення критеріїв, показників та рівнів розвитку фізичної культури майбутніх офіцерів-прикордонників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема фізичної культури є предметом уваги сучасних науковців. За результатами аналізу наукових джерел [4–7] доходимо висновку, що дослідниками використовуються різні критерії розвитку певних якостей, властивостей чи характеристик. Зокрема, О. Кісілюком [8] визначено критерії оцінювання навчальних досягнень курсантів під час занять армспортом: мотиваційний, когнітивний і діяльнісний. Мотиваційний критерій дає змогу оцінити ціннісно-мотиваційне ставлення курсантів до розвитку силових якостей, підвищення загальної фізичної підготовки, поліпшення фізичного стану та функціональних можливостей, а також зміцнення здоров'я в процесі занять армспортом; крім того, він дозволяє вивчити інтереси та мотиви курсантів до цього виду спорту. Когнітивний критерій передбачає оцінювання рівня сформованості у курсантів знань із фізичної підготовки. По завершенні навчання в академії курсант повинен орієнтуватися в меті та завданнях фізичної підготовки, мати уявлення про її зміст, форми й методи, знати основні принципи та закономірності розвитку фізичних якостей і формування військово-прикладних рухових умінь, методик індивідуального фізичного тренування, а також заходи профілактики травматизму. Діяльнісний критерій дає змогу визначити ступінь розвитку силових якостей у курсантів під час занять з армспорту відповідно до запропонованої методики. Рівень методичної підготовленості курсантів визначався за якістю виконання ними методичного завдання, яке передбачало практичні дії з організації та проведення занять з фізичної підготовки.

Щодо фізичної культури майбутніх офіцерів-прикордонників, то вчені (С. Білявець, І. Почекалін,

Т. Щеголева, В. Царенко, В. Хома, В. Мірошніченко та ін.) переважно розглядають її як структурний компонент (вид) їх професійної культури. Зокрема, розглядаючи особливості професійної культури офіцера-прикордонника (В. Мірошніченко, В. Царенко, В. Хома [9], І. Почекалін [10], Т. Щеголева [11]) наголошують на значущості сформованості різних аспектів професійної культури фахівця, що дає змогу курсантам «оцінити ступінь відповідності вимогам професії, цілеспрямовано вдосконалювати себе, усвідомити рівень особистої відповідальності за обрану справу, відчувати свою значущість як в професії, так і в інших сферах життя» [2].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Інтерес становлять праці щодо культури здоров'язбереження майбутніх офіцерів-прикордонників (К. Пантелєєв), застосування засобів фізичного впливу у професійній діяльності прикордонників (О. Татарін), дослідження різних аспектів фізичної підготовки прикордонників (А. Мельников, О. Фігура, А. Чудик), розвитку фізичної культури майбутніх офіцерів-прикордонників під час ранкової зарядки (О. Татарін, В. Мірошніченко, К. Тушко) тощо. Але попри значну увагу дослідників до окресленої проблематики питання визначення критеріїв та показників розвитку фізичної культури майбутніх офіцерів потребує детальнішого вивчення.

Метою статті є визначення критеріїв та показників розвитку фізичної культури майбутніх офіцерів-прикордонників.

Виклад основного матеріалу. У ході дослідження було застосовано загальноновизнані в педагогічній науці методи, які, на думку Н. Волкової [12], є засобами вивчення психолого-педагогічних процесів розвитку особистості та виявлення об'єктивних закономірностей виховання й навчання.

Критерієм є зразок, мірило для якісної та кількісної характеристики стану об'єкта дослідження. Критерій (від грецьк. *kriterion* – засіб судження, мірило) допомагає визначити, оцінити предмет, явище. Це ознака, взята за основу класифікації [13, с. 305].

У психолого-педагогічній літературі сформульовано загальні вимоги щодо виокремлення й обґрунтування критеріїв. Вони є інструментом для виявлення основних закономірностей формування та розвитку особистості. Загальними вимогами до критеріїв є такі:

- об'єктивність – передбачає точну відповідність результатів дослідження сутності явища, що підлягає оцінюванню;
- унікальність – полягає в неможливості заміни певного критерію іншим без втрати змістової точності оцінки;
- повнота – означає здатність критерію репрезентативно охоплювати основні аспекти явища;

- надійність – визначається стабільністю та достовірністю результатів, отриманих за різних умов експерименту;

- адекватність – критерій є відображенням природи педагогічного явища та динаміки його змін;

- зрозумілість – забезпечує однозначне трактування критеріїв та відповідних індикаторів усіма залученими експертами;

- повторюваність – можливість багаторазового використання критерію за різних умов [14].

Окрім цього, на думку Є. Хрикова, критерії мають відповідати і таким вимогам:

- забезпечувати комплексне розв'язання всіх завдань, що стосуються аналізу та оцінювання педагогічних явищ у межах дослідницької або практичної діяльності;

- спиратися на чітко визначені методологічні засади;

- відображати ключові характеристики досліджуваного явища, а не узагальнені характеристики;

- бути рівнозначними за рівнем узагальнення з іншими критеріями;

- описувати одну властивість, без об'єднання кількох аспектів;

- їх формулювання повинно бути чітким, стислим і недвозначним [15, с. 106–111].

Процес виокремлення критеріїв і показників здійснювався у два етапи: спершу було проведено аналіз наявних підходів до трактування сутності критеріїв і показників розвитку педагогічних явищ; після цього – безпосереднє виокремлення показників рівня розвитку фізичної культури майбутніх офіцерів-прикордонників.

Для діагностики змін, що відбуваються в готовності бакалаврів фізичної культури і спорту до тренерської діяльності, І. Богдановський вважає доцільним використання таких критеріїв: мотиваційного, когнітивного, діяльнісного та аналітичного [16]. Подібний підхід застосовує О. Татарін і визначає такі критерії сформованості готовності фахівців прикордонної служби до застосування заходів фізичного впливу: мотиваційний (є відображенням професійного самовизначення фахівця, усвідомленням можливого виникнення ситуації необхідності застосування заходів фізичного впливу), когнітивний (виявляється засвоєнні знань щодо застосування заходів фізичного впливу), діяльнісний (свідчить про готовність фахівців прикордонної служби до використання фізичних заходів впливу) [17, с. 6].

З урахуванням специфіки професійної діяльності майбутніх фахівців правоохоронної сфери М. Гресь виначає такі критерії їх професійно-прикладної підготовленості: фізичний розвиток курсантів; функціональний стан кардіо-респіраторної системи; фізичну, вогневу та психологічну підготовленість; фізичний стан та професійну підготовленість майбутніх правоохоронців [18].

Оскільки фізичну культуру майбутніх офіцерів-прикордонників ми розглядаємо як складову їх професійної культури, яка також містить інші види культур, то варто звернутися до доробку вчених, у якому досліджувалось визначення критеріїв розвитку чи сформованості інших видів професійної культури та загальної культури особистості військовослужбовців.

Зокрема, С. Шумовецька виокремлює п'ять критеріїв сформованості професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників: аксіологічний (використовується для визначення ціннісного компонента), когнітивний (для виявлення рівня сформованості пізнавального компонента професійної культури), інтерактивний (необхідний для діагностики комунікативного компонента), поведінковий (служує для визначення рівня сформованості поведінкового компонента), особистісний (характеризує професійно-особистісний компонент) [2].

Для визначення сформованості корпоративної культури майбутніх офіцерів О. Ходань пропонує використання мотиваційно-ціннісного (прагнення до виконання службових обов'язків, орієнтованість на професійну діяльність, активна участь у процесі спілкування, зацікавленість у навчанні та вихованні підпорядкованого персоналу), інтелектуального (обізнаність щодо специфіки військово-професійної діяльності, здатність використовувати фахові знання для розв'язання завдань, а також уміння й навички ефективної організації службової діяльності), комунікативного (комунікативна культура та етична поведінка, що ґрунтуються на толерантному ставленні до колег та підпорядкованого персоналу) і рефлексивного (об'єктивне оцінювання власної службової діяльності, здатність до самокорекції поведінки та вдосконалення педагогічного впливу на підпорядкований персонал) критеріїв [19, с. 108].

Дослідниця В. Гавриляк пропонує такі критерії оцінювання розвиненості організаційної культури викладачів: відповідність організаційної діяльності кафедри організаційним нормам, готовність працівників кафедри до вирішення організаційних завдань (обізнаність про організаційні норми, усвідомлення необхідності дотримання організаційних норм, обізнаність про норми, що регулюють процедуру вирішення організаційних завдань кафедри; дотримання організаційних норм) та практика вирішення ситуаційних організаційних завдань кафедри [20, с. 241–244].

За висновками В. Галузяка, М. Сметанського, В. Шахова, критеріями оцінювання можуть бути рівні відтворення знань, зокрема такі, як рівень впізнавання, репродуктивний рівень, рівень розуміння, реконструктивний і творчий рівні [21, с. 111–112]. Водночас, А. Кузьмінський [22], М. Фіцула [12] як критерії оцінювання пропонують використовувати структурні компоненти навчальної діяльності,

зокрема мотиваційний, змістовий, операційний, організаційний тощо. З урахуванням узгодженості навчальної діяльності зі структурою фізичної культури такий підхід є прийнятним для діагностики розвитку фізичної культури.

На думку І. Почекаліна, ознаками сформованості професійної культури офіцерів-прикордонників у процесі службової діяльності є такі критерії: мотиваційно-ціннісний (професійна мотивація, основні потреби, спрямованість особистості), когнітивний (повнота і міцність засвоєння знань, професійна свідомість), комунікативний (розвиненість комунікативних умінь, товариськість, толерантність) та рефлексивно-діяльнісний (уміння професійної діяльності, самооцінка досягнень, прагнення до саморозвитку) [10, с. 124].

Подібну думку висловлює Т. Щеголева, наголошуючи на доцільності оцінювання рівня сформованості професійної культури офіцерів-прикордонників на основі трьох критеріїв: мотиваційного (самостійність цілепокладання у пізнавальній діяльності, глибину, усвідомленість та широту пізнавальних інтересів курсантів), когнітивного (сформованість компонентів розумової діяльності, розвиненості інтелектуальних умінь та прийомів організації діяльності) та рефлексивного (рефлексивна позиція, емоційно-вольові особливості саморегуляції та емоційної регуляції інтелектуальної поведінки) [11, с. 127].

Нами було враховано пропозицію щодо використання для оцінки сформованості професійної культури групи індикаторів, об'єднаних спільною ознакою, коли критерії відображають структуру зазначеної особистісної властивості. З урахуванням виокремлення у структурі фізичної культури майбутніх офіцерів-прикордонників мотиваційно-ціннісного, когнітивного, діяльнісного та професійно-особистісного компонентів, відповідно до них і слід визначити критерії. Методологічною основою виділення саме цих критеріїв є спрямованість на особливості розвитку фізичної культури майбутніх офіцерів-прикордонників як явища дослідження [13, с. 109]. Тому критерії ми ототожнюємо зі структурними компонентами фізичної культури майбутніх офіцерів-прикордонників.

Результати аналізу наукової літератури (А. Мельников, К. Пантелєєв, О. Татарін, В. Мірошніченко, К. Тушко та ін.) засвідчують, що вчені визначають розвиток фізичної культури як особистісний феномен, з дотриманням методологічного принципу єдності особистості й діяльності, вчені оцінюють фізичну культуру за її основними структурними та змістовими характеристиками. Важливого значення дослідники надають розвитку у майбутніх фахівців тих особистісних якостей, що необхідні для професійної діяльності.

Для уточнення критеріїв розвитку фізичної культури майбутніх офіцерів-прикордонників було

враховано результати експертного оцінювання значимості відповідних критеріїв і показників. На основі теоретичного аналізу науково-педагогічної літератури, експертних оцінок, специфіки професійної діяльності з охорони державного кордону, а також змісту та структури фізичної культури майбутніх офіцерів-прикордонників, для оцінки рівня її розвитку виокремлено три критерії: мотиваційно-ціннісний, когнітивний, діяльнісний та професійно-особистісний. Методом групової експертної оцінки також було встановлено показники для кожного критерію, що відображають прояви його складових елементів.

Зокрема, мотиваційно-ціннісний критерій враховує важливість цінностей збереження та зміцнення здоров'я, усвідомлення професійного обов'язку. Суттєву роль відіграють також фізичні якості, які забезпечують успішне виконання завдань професійної діяльності, формування мотивації до набуття та удосконалення цих якостей.

Мотиваційно-ціннісному критерію фізичної культури відповідають такі показники: усвідомлення соціальної значущості фізичної культури, її ролі і місця в професійній діяльності; прийняття цінностей фізичної культури та цінностей прикордонної служби; мотивація до розвитку фізичної культури.

Когнітивний критерій розвитку фізичної культури стосується набуття знань щодо збереження та зміцнення здоров'я, вимоги до фізичної культури та фізичного стану майбутніх офіцерів-прикордонників. Показниками когнітивного критерію фізичної культури є: обізнаність щодо сутності фізичної культури та специфіки її вияву в майбутній професійній діяльності; обізнаність щодо форм і способів розвитку фізичної культури збереження в освітньому середовищі вищого військового навчального закладу; об'єктивність оцінки рівня розвитку фізичної культури.

Діяльнісний критерій відображає вияв фізичної культури в освітньому середовищі вищого військового навчального закладу та в умовах, що змінюються. Показниками діяльнісного критерію фізичної культури є: здатність застосовувати набутий фізичний потенціал у виконанні професійних завдань; здатність аналізувати стан фізичних навантажень, приймати самостійні рішення; здатність організовувати повсякденну діяльність з урахуванням вимог збереження та зміцнення здоров'я.

Професійно-особистісний критерій відображає вияв фізичної культури у повсякденній діяльності та потреби в її удосконаленні. Показниками професійно-особистісного критерію фізичної культури є: здатність застосовувати набутий фізичний потенціал у виконанні професійних завдань; відповідальне ставлення до професійної діяльності та власного здоров'я; здатність до фізичного самовдосконалення.

Висновки. Отже, визначено та обґрунтовано критерії, що у сукупності характеризують розвиток фізичної культури курсантів: мотиваційно-ціннісний (показники: усвідомлення соціальної значущості фізичної культури, її ролі і місця в професійній діяльності; прийняття цінностей фізичної культури та цінностей прикордонної служби; мотивація до розвитку фізичної культури), когнітивний (показники: обізнаність щодо сутності фізичної культури та специфіки її вияву в майбутній професійній діяльності; обізнаність щодо форм і способів розвитку фізичної культури збереження в освітньому середовищі вищого військового навчального закладу; об'єктивність оцінки рівня розвитку фізичної культури), діяльнісний (показники: здатність застосовувати набутий фізичний потенціал у виконанні професійних завдань; здатність аналізувати стан фізичних навантажень, приймати самостійні рішення; здатність організовувати повсякденну діяльність з урахуванням вимог збереження та зміцнення здоров'я) та професійно-особистісний (показники: здатність застосовувати набутий фізичний потенціал у виконанні професійних завдань; відповідальне ставлення до професійної діяльності та власного здоров'я; здатність до фізичного самовдосконалення).

Перспективним є обґрунтування рівнів, дослідження педагогічних умов розвитку кожного із визначених критеріїв, а також розроблення методики розвитку фізичної культури майбутніх офіцерів-прикордонників.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Райко В. В. Теоретичні і методичні засади формування правової культури офіцерського складу Державної прикордонної служби України : монографія. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2008. 348 с.
2. Шумовецька С. П. Формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі: теорія і практика : монографія. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2020. 456 с.
3. Лашта В. Б. Удосконалення фізичної підготовленості кандидатів на навчання до вищих військових навчальних закладів: дис.. д-ра філософії, Львів, 2021. 218 с.
4. Ільченко С. С. Вплив самоконтролю фізичного стану студентів упродовж навчального року на мотивацію до занять фізичним вихованням: дис.. канд. наук з фіз. вих-ня та спорту. Умань, 2017.
5. Мірошніченко В. І. Дослідно-експериментальна робота щодо формування екологічної культури майбутніх офіцерів-прикордонників. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Вип. 47, том 3, 2022. С. 228–233.
6. Потапчук Т., Онищук В., Мірошніченко В. Формування комунікативної культури майбутніх педагогів: аналіз результатів експериментального дослідження. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : педагогічні науки*. Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2022. № 3.
7. Татарін О.В., Мірошніченко В.І., Тушко К.Ю. Formation of healthcare culture of military personnel during physical training. *Журнал «Наукові інновації та передові технології»*. (Серія «Педагогіка»). 2022. № 12 (14) 2022. С. 199–208.
8. Кісілюк О. М. Методика розвитку силових якостей курсантів військових закладів вищої освіти засобами армспорту у процесі фізичного виховання. дис.. к.п.н., Київ, 2021. 335 с.
9. Царенко В.І., Хома В. О., Мірошніченко В. І. Професійна культура прикордонника : навчальний посібник. Хмельницький : НАДПСУ, 2006. 55 с.
10. Почечалін І. М. Формування професійної культури офіцерів-прикордонників в умовах службової діяльності: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Хмельницький, 2011. 161 с.
11. Щеголева Т. Л. Формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі вивчення дисциплін гуманітарного циклу: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Хмельницький, 2007. 246 с.
12. Волкова Н. П. Педагогіка: навч. посіб. 4-те вид., стереотип. Київ: академвидав, 2012. 616 с.
13. Словник іншомовних слів / уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. Київ: Наук. думка, 2002. 680 с.
14. Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. Київ: «Академвидав», 2006. 352 с.; Ягупов В. В. Педагогіка: навч. посіб. Київ: Либідь, 2002. 560 с.
15. Хриков Є. М. Методологія педагогічного дослідження: монографія. Харків: ОП Панов А. М., 2017. 237 с.
16. Богдановський І. Підготовка бакалаврів фізичної культури і спорту до тренерської діяльності в ігрових видах спорту з дітьми дошкільного віку: автореф. дис.. к.п.н. 13.00.04. Хмельницький. 2024. 23 с.
17. Татарін О. В. Формування готовності фахівців прикордонної служби до застосування заходів фізичного впливу в оперативно-службовій діяльності: автореф. дис.. к.п.н., Хмельницький, 2020. 22 с.
18. Гресь М. Я. Професійно-прикладна фізична підготовка майбутніх фахівців правоохоронної діяльності засобами оздоровчого фітнесу: дис. ... д-ра філософії за спеціальністю 017 Фізична культура і спорт. Київ, 2022. 225 с.
19. Ходань О. Л. Формування корпоративної культури майбутніх офіцерів у процесі фахової підготовки: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Хмельницький, 2010. 172 с.
20. Гавриляк В. В. Критерії оцінювання рівня розвитку організаційної культури кафедри вищого навчального закладу. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. Сер.: Педагогічні науки: зб. наук. пр. Бердянськ: БДПУ, 2017. Вип. 1. С. 240–244.
21. Галузяк В. М., Сметанський М. І., Шахов В. І. Педагогіка: навч. посіб. 5-е вид. випр. і доп. Вінниця: Вид-во ТОВ фірма «Планер», 2012. 400 с.
22. Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка. 2-ге вид. переробл. і доповн. Київ: Знання-Прес, 2004. 445 с.